

Г. В. ТИМЧЕНКО

МІСЦЕ ТА РОЛЬ ЗАКОНУ В ЖИТТІ ДЕРЖАВИ І СУСПІЛЬСТВА

В статті досліджується питання місця і ролі закону в демократичному, правовому державстві і суспільстві на сучасному етапі. Особливу увагу приділено дослідженню закономірностей виникнення закону, його поняття і сутності.

The article deals with the problem of place and role of law in democratic state and community on the modern stage. The special attention is devoted to the law's appearance, its notion and its essence.

© ТИМЧЕНКО Ганна Василівна – аспірантка Запорізького національного університету

Англійський мислитель епохи Відродження та Реформації Джерард Уінстенлі зазначив: «Управління країною містить три складові: закони, придатні посадові особи і добросовісне виконання цих законів»¹. Але лише «закон є справжнім управителем країною»². Формування демократичної, соціальної, правової держави і становлення громадянського суспільства актуалізують питання щодо ролі в цьому процесі закону як найважливішої правової основи державного і суспільного життя. Адже без нього неможливе проведення економічних, політичних, соціальних та інших перетворень. Актуальність цієї проблеми посилюється ще і тим, що закон відіграє важливе значення не лише на внутрішньодержавному рівні, а й у взаєминах з іншими державами у зв'язку із зростаючими темпами євроінтеграції та глобалізації.

Теорії закону приділялося достатньо багато уваги як у вітчизняній, так і світовій правовій науці. Це праці Ю. Тихомирова³, Е. Лук'янова⁴, Н. Матузова, А. Малька⁵, А. Венгерова⁶, М. Коржанського⁷, С. Назаренка⁸, В. Реута⁹, В. Шаповала¹⁰ та ін.

Особливої уваги заслуговує дисертаційне дослідження Г. Дутки «Закон у системі нормативно-правових актів України», де з'ясовується місце та роль закону в системі нормативно-правових актів незалежної України в контексті положень чинної Конституції України, аналізуються межі предмета закону, обґрунтовується необхідність запровадження чіткішої градації законів та розглядаються особливості колізій законів як різновиду юридичних колізій, об'єктивні й суб'єктивні причини їх виникнення, шляхи і способи розв'язання¹¹. Також привертає увагу дисертаційне дослідження І. Овчаренко «Закони у системі джерел (форм) права та їх класифікація». Автор досліджує закон як пріоритетну форму права, вказуючи, протн, на наявність тенденції зростання ролі судового прецеденту і нормативно-правового договору в Україні, які набувають особливого значення в процесі нейтралізації або блокування дії неправових законів¹².

Таким чином, вітчизняними науковцями зроблено значний крок у дослідженні теорії закону. Водночас проблема теорії закону потребує подальшої розробки і світлі сучасних процесів державно-правового будівництва.

Право виступає одним із ефективних засобів координації взаємодії, регулювання діяльності державних органів, громадських організацій, представників різних прошарків суспільства. Воно гарантує рівну міру свободи і справедливості, рівну можливість володіти і користуватися різними матеріальними і нематеріальними благами; з іншого боку, воно обмежує цю свободу, покладаючи на людей обов'язки, виконання яких необхідне для забезпечення прав інших. І саме це досягається дією закону, який виступає як найважливіша форма права.

Питання місця і ролі закону в демократичній, правовій державі не може бути з'ясоване без поглибленого аналізу закономірностей його виникнення, поняття та сутності. Що ж таке закон? Поняття закону розкривається упродовж декількох тисячоліть, починаючи з античних часів йому присвячувалися і досі присвячуються багато наукових праць, відомі різні підходи до визначення закону, його суті, ознак і призначення. Так, визначали закон філософи-правознавці Стародавньої Греції і Риму. Марк Туллій Цицерон: закон є рішення, яке відрізняє справедливе від несправедливого і виражається відповідно до найдавнішого начала всього сушого – природи, з якою узгоджуються людські закони, що карають стратою поганих людей і захищають та оберігають чесних¹³. Папініан: закон є загальний для всіх припис, рішення досвідчених людей, стримування злочинців, які вчиняють навмисно

або із незнання, загальна для усіх громадян обіцянка держави¹⁴. Найвлучніше визначення закону дав Хрїзїпп: закон є цар всіх божеств і людських справ; він повинен бути начальником добрих і жорстоких; вождем і керівником істот, які живуть у державі; мірилом справедливого і несправедливого, яке вказує на те, що необхідно зробити, і забороняє робити те, чого не слід робити¹⁵. Неможливо не пригадати також відоме стародавнє римське твердження: хай торжествує закон, якщо навіть загине світ. Саме така оцінка закону в житті суспільства необхідна українській державі. Хтось може заперечити, сказати, що такий стан речей призведе наше суспільство до байдужості, жорстокості, адже наше законодавство недосконале, а закону не відоме співчуття. Але слід зазначити, що даний вислів – ідеал, а він, як відомо, недосяжний. Людське співчуття прокладе собі дорогу крізь сухі законодавчі постулати, що, у свою чергу, буде природним шляхом сприяти гуманізації, удосконаленню законодавства.

Поняття закону в юридичній літературі може використовуватися як синонім будь-якого джерела права. Тому ще у ХІХ ст. було запропоновано розрізняти закон в матеріальному сенсі як синонім всіх джерел права, і у формальному – як акт, прийнятий відповідно до встановленої процедури законодавчим органом¹⁶. Популярна юридична енциклопедія дає наступне визначення закону: це нормативно-правовий акт вищого представницького органу державної законодавчої влади або самого народу, який регулює найбільш важливі суспільні відносини, виражає волю й інтереси більшості населення, втілює людські цінності й має найвищу юридичну силу щодо інших нормативно-правових актів¹⁷.

Безумовно, це визначення є результатом розвитку правової думки не однієї епохи. Це можна підтвердити, розглянувши окремі ознаки закону. Так, першою і визначальною ознакою закону є те, що він видається тільки законодавчим органом державної влади або народом. Згадаймо у зв'язку із цим твердження римського юриста Гая: «Закон – це те, що народ звелів і встановив»¹⁸. «Ми ж говоримо, – писав Марсїлій Падуаєський, – що законодавцем або першою і основною причиною закону є народ чи сукупність громадян або їх найвпливовіша частина, які за допомогою обрання або виявлення своєї волі на загальних зборах громадян наказують чи визначають, які із громадянських діянь людей належить здійснити і від яких відмовитися, пам'ятаючи про покарання або заохочення, що призначаються у цьому світі»¹⁹. Відповідно до конституційних положень закони в Україні приймаються Верховною Радою України або народом України на референдумі.

По-друге, закон, як правило, регулює найбільш важливі суспільні відносини. Проте визначити ці суспільні відносини як предмет законодавчого регулювання завжди було і є великою соціально-економічною, політичною проблемою, сферою реалізації соціальних та інших інтересів, боротьби політичних сил. Що підпадає під предмет законодавчого регулювання, чи є обмеженим або необмеженим предмет закону? Джерард Уїнстенлі із цього приводу говорив: «Повинні бути відповідні закони для кожного випадку і майже для всіх дій, здійснюваних людьми»²⁰.

По-третє, приймаються в особливому процесуальному порядку. Процес прийняття законів в Україні чітко врегульований Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України. Він складається із чотирьох основних стадій: 1) розробка законопроекту та внесення його до Верховної Ради України; 2) попередній розгляд законопроекту в комітетах Верховної Ради України; 3) обговорення законопроекту на пленарних засіданнях Верховної Ради України з його наступним прийняттям або відхиленням; 4) підписання та оприлюднення закону. До речі, що

стосується оприлюднення закону, то цю стадію як обов'язкову ознаку закону виокремлювали Фома Аквінський, Томас Гоббс, Георг Гегель тощо. Так, Фома Аквінський стверджував: для того щоб «закон набув обов'язкової сили, властивої будь-якому закону, слід залучити до нього людей, якими збираються управляти, узгоджуючи свої дії з ними. Таке залучення відбувається через ознайомлення при обнародуванні»²¹. «Окрім оголошення закону, потрібні ще достатні вказівки на його автора і його правову силу...» – зазначав Томас Гоббс²². А Георг Гегель вважав, що «розвішувати закони так високо, щоб їх не міг прочитати жоден громадянин, як це робив тиран Діонісій, – неправомірно...»²³.

Коли і чому виник закон? Історія доводить, що процес його створення спостерігається безпосередньо після появи і зміцнення державності. Найперші письмові джерела права були виявлені в Єгипті й датуються VII ст. до н.е. Але найдавнішими із відомих законів вважаються тексти з Месопотамії, які сягають II тисячоліття до н. е. Найвідомішим із них є Кодекс Хаммурапі. Інші закони мають пізніше походження. Так, ми можемо назвати, наприклад, грецькі Закони Солона (VI ст. до н. е.), давньоримські Закони дванадцяти таблиць (V ст. до н. е.), десять заповідей іудеїв, індійські закони Ману (II-I ст. до н. е.), а германці створили свої закони лише на рубежі V-VI ст. н. е., найстародавнійший серед яких – Салічна правда. На Русі першим письмовим джерелом права, законом вважається Руська Правда.

Закон з'явився пізніше звичаю, і це відбулося, як вважається в юридичній науці, з двох причин: по-перше, поява писемності, оскільки закон перш за все передбачає її використання, а по-друге – наявність спеціальних законодавчих органів. Безумовно, ці дві обставини мають важливе значення, але першопричиною виникнення закону, на нашу думку, слід вважати виникнення необхідності «охопити єдиним правилом акти виробництва, розподілу і обміну продуктів, що повторюються з дня у день, і потурбуватися про те, щоб кожна людина підкорялася спільним умовам виробництва та обміну. Це правило, що спочатку відображається у звичаї, стає потім законом»²⁴.

Поступово у суспільстві, що організовано на державному рівні, разом із звичаєм і релігійними правилами закон набуває важливого значення. Удосконалюються його юридична форма та елементи юридичної дії. Його роль почала зростати при феодалізмі у зв'язку із посиленням абсолютної монархії. А провідна роль закону в системі регулювання суспільних відносин зміцнюється в період Великої Французької революції 1789 р.²⁵ Про панівне положення закону, серед інших джерел права, ми можемо говорити і на сучасному етапі. Саме закон є основним юридичним джерелом права в більшості країн, в різних правових системах, тоді як звичаї, традиції, релігійні норми тощо стають другорядними. Це пояснюється тим, що, на відміну від інших джерел права закон є більш гнучким, він здатний швидше пристосовуватися до нових умов, реагувати на зміни потреб суспільного розвитку тощо.

Отже, закон посідає провідне місце на всіх етапах розвитку держави (роботницької, феодальної, буржуазної чи демократичної, правової), позаяк є необхідним інструментом для здійснення завдань, що стоять перед нею, шляхом регламентування й упорядкування діяльності як державних органів, так і народу в цілому.

Що ж до місця та ролі закону в житті суспільства, то хотілося б знову звернутися до історії, до мислителів минулого. Так, згідно із Платоном, провідне значен-

ня закону в житті суспільства проявляється у наступному: «будь-кого, хто вчинив велику або малу несправедливу провину, закон примусить або ніколи більш не наважуватися на повторення подібних вчинків добровільно, або здійснювати це значно менше...; Справою або словом, задоволенням або стражданням, шанобою або ганьбою, пенєю або дарами – взагалі, будь-як змусити людину зненавидіти несправедливість і шанобливо ставитись або принаймні не проявляти ненависті до самої справедливості – це і є завдання найкращих законів»²⁶. Фома Аквінський стверджував, що «закон, по-перше і перш за все, спрямований на загальне благо»²⁷; закони необхідно було установити заради миру серед людей і чесноти»²⁸. «Необхідно вважати всіх людей лихими і завжди схильними виявляти свою зіпсованість при нагоді», – вважав Ніколо Макіавеллі. «Люди поведуться правильно лише за потреби; але як тільки вони опиняються перед вибором і можуть чинити свавільні дії, то відразу виникають усілякі смуті і безлади. От чому й кажуть, що голод і потреба роблять людей майстерними, а закони – добрими. Де справа правильна по суті, без жодного закону, там закон не потрібен; але коли немає прихильності, то необхідний закон...»²⁹. Цю точку зору підтримує Вольтер: «Закони створюються тільки тому, що люди лихі». Він вважав, що суспільство – це «де гості, які мають однаковий апетит, їдять за одним столом, доки не з'явиться ненажерлива і могутня людина, яка забере собі все, а їм залишить самі крихти». Тому виникають закони, головним завданням яких є «охорона, по можливості, рівності»³⁰. Що ж, ми вважаємо, що точніше визначити роль закону в житті суспільства неможливо. Адже відповідно до вищезазначеного діяльність кожної окремої особи спрямована перш за все на задоволення власних природних та соціальних потреб. У зв'язку із цим можуть порушуватись права, свободи та законні інтереси інших осіб. Тому саме закони є основою розвитку і належного функціонування «цивілізованого» громадянського суспільства, формування демократичної, соціальної, правової держави.

Також буде доречно згадати про те, що закон є відносно самостійним засобом правового виховання населення. Соціальне призначення закону виражається не тільки в його регулятивній та правоохоронній ролі, а й у тому, що він виступає як важливий інструмент виховання громадян, засіб ідеологічного впливу на свідомість людей. Розглядаючи специфічні особливості ідеологічної, виховної дії закону, слід перш за все зробити висновок, що вона не може співпадати з його регулюючою, нормативно-правовою дією. У першому випадку завдання полягає в тому, щоб підвищити рівень правосвідомості громадян, в другому – визначити міру правомірної поведінки в суспільних відносинах³¹.

Щодо цього в юридичній літературі висловлюються різні точки зору. Так, одна група вчених вказує на наявність виховної функції законодавства, підкреслює її відносну самостійність, тобто відокремлює її від правового регулювання. Цієї точки зору дотримується С. Алексєєв³². Інші, наприклад, А. Шебанов, заперечують наявність особливої виховної функції законодавства; ототожнюють виховну дію з правовим регулюванням³³. Ми підтримуємо першу точку зору. Не можна ототожнювати виховну дію закону з правовим регулюванням.

По-перше, слід зазначити, що будь-яка людина, дії якої відповідають закону, з погляду правового регулювання, діє правильно. Для виховання ж важливо, щоб правомірна поведінка не тільки мала місце, але щоб вона була позитивно усвідомлена, щоб вона була результатом глибокого внутрішнього переконання слідувати правовим розпорядженням. І в цьому плані виховну дію доповнює норматив-

на дія законів, забезпечується нерозривна єдність осмисленості й правомірності поведінки. По-друге, регулюючий та виховний вплив за часом і обсягом не завжди співпадають. Відомо, що законодавчі акти починають регулювати суспільні відносини з моменту набрання ними чинності й продовжують це робити аж до їх відміни або припинення дії. Зовсім по-іншому відбувається виховна дія законодавства. Закон починає здійснювати свій ідеологічний вплив на правові переконання людей ще в процесі свого становлення, законотворчості і може продовжувати впливати на їх свідомість навіть тоді, коли вже втратив свою юридичну силу. Також слід зауважити, що регулююча дія закону не завжди поширюється на усіх фізичних та юридичних осіб, хоча здійснює виховний вплив на все суспільство, отримує їх схвалення тощо³⁴.

Також слід пам'ятати, що закон формується людьми свідомо й цілеспрямовано, отже, його зміст залежить від них. А тому він може бути як знярядям реалізації права, так і суперечити йому, відображати в першу чергу корисливі інтереси законодавця та інших зацікавлених осіб (правлячої еліти, бізнесменів, злочинних організацій, держав тощо). Власне, саме через це прийняття законів завжди є предметом гострої політичної боротьби. Недаремно Гегель зазначав, що законодавство може спотворити зміст права, не відповідаючи йому: «Закон може за своїм змістом відрізнятись від того, чим є право»³⁵. Тому в юридичній науці прийнято розрізняти правові й неправові закони.

Поява неправових законів обумовлюється багатьма чинниками. Світова юридична думка обгрунтувала, виробила й утвердила систему правил, інститутів, процедур, які перешкоджають появі неправових законів. Насамперед до них слід віднести: функціонування механізму взаємних стримувань і протитяг між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади; діяльність судових та правоохоронних органів України тощо.

Отже, закон виникає через об'єктивні причини як універсальний і дійовий інструмент управління людським співтовариством, який дає можливість швидко реагувати на зміни, що відбуваються в суспільних відносинах. Саме закон повинен стати головною перетворюючою основою для Української держави і суспільства. Закони здатні впливати на людей, стимулювати їх правомірну поведінку, утримувати від здійснення соціально небезпечних дій. Закони мають величезні можливості виховної дії на свідомість і поведінку особи. У зв'язку із цим виникає необхідність підвищення ролі закону як пріоритетного джерела права в Україні, такого, яке «хоче добре влаштувати життя людей»³⁶. Але при цьому слід запам'ятати, що «зробити це він зможе лише в тому випадку, якщо самі люди хочуть, щоб їм було добре»³⁷. Адже сам процес створення закону, його змістовне наповнення суб'єктивне, залежить від волі та устремлінь законодавця. Тому забезпечення відповідності праву законів повинно стати головною функцією влади, державних і громадських органів, громадян, політичних партій, громадських об'єднань тощо. Саме закони повинні стати мірилом демократії, сили держави, гарантією прав людини. А щоб цього досягти на рівні повсякденної практики, вважаємо за доцільне подальше дослідження даної проблеми, що сприятиме підвищенню ролі законів, ефективності їх реалізації та зміцненню законності в Україні. До найважливіших питань, які потребують негайного вирішення вважаємо за доцільне віднести: розробку, виявлення механізмів та засобів, спрямованих на підвищення авторитету закону; дослідження та встановлення меж предмета закону, дослідження його виховного впливу на свідомість людини тощо.

1. *Історія* вчень про право і державу: Хрестоматія / За ред. Г. Г. Демиденко. – Х., 2005. – С. 208.
2. Там само. – С. 212.
3. *Тихомиров Ю. А.* Теория закона. – М., 1982. – 257 с.
4. *Лукьянова Е. А.* Закон как источник советского государственного права. – М., 1988. – 152 с.
5. *Теория* государства и права: Курс лекций / М. И. Байтин, В. В. Борисов, Ф. А. Григорьев и др.; под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М., 2006. – 768 с.
6. *Венгеров А. Б.* Теория государства и права: Учебник. – М., 2006. – 608 с.
7. Коржанський М. Право. Наука. Закон // Право України. – 2004. – № 11. – С. 103–106.
8. *Назаренко С.* Закон у системі нормативних актів України // Право України. – 1995. – № 12. – С. 11–18.
9. *Теория* государства и права: Курс лекцій. – 768 с.
10. *Шаповал В.* Верховенство закону як принцип Конституції України // Право України. – 1999. – № 1. – С. 5–7.
11. *Дутка Г. І.* Закон у системі нормативно-правових актів України: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2003. – 203 с.
12. *Овчаренко І. М.* Закони у системі джерел (форм) права та їх класифікація: Дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2004. – 221 с.
13. *Теория* государства и права: Хрестоматія в 2 т. / Сост. Лазарев В. В., Липень С. В. – М., 2001. – Т. 2. – С. 486.
14. *Історія* вчень про право і державу: Хрестоматія / За ред. Г. Г. Демиденко. – Х., 2005. – С. 84.
15. *Венгеров А. Б.* Теория государства и права: Учебник. – С. 396.
16. Там само. – С. 395.
17. *Популярна* юридична енциклопедія / В. К. Гіжевський, В. В. Головченко, Е. Ф. Демський та ін.. – К., 2002. – С. 142.
18. *Історія* вчень про право і державу: Хрестоматія / За ред. Г. Г. Демиденко. – С. 81.
19. Там само. – С. 114.
20. Там само. – С. 209.
21. Там само. – С. 102–103.
22. Там само. – С. 224.
23. Там само. – С. 420–421.
24. *Тихомиров Ю. А.* Теория закона. – М., 1982. – С. 12–13.
25. Там само. – С. 13.
26. *Історія* вчень про право і державу: Хрестоматія / За ред. Г. Г. Демиденко. – С. 52.
27. Там само. – С. 102.
28. Там само. – С. 106–107.
29. Там само. – С. 140.
30. Там само. – С. 241–242.
31. *Галимов М.М., Мураметс О.Ф.* Правовое воспитание трудящихся и роль закона в его осуществлении. – Казань, 1976. – С. 101–106.
32. *Алексеев С. С.* Социальная ценность права в советском обществе. – М., 1971. – С. 214.
33. *Шебанов А.Ф.* Форма советского права. – М., 1968. – С. 103.
34. *Галимов М.М., Мураметс О.Ф.* Правовое воспитание трудящихся и роль закона в его осуществлении. – С. 110–111.
35. *Теория* государства и права: Хрестоматія в 2 т. / Сост. Лазарев В. В., Липень С. В. – М., 2001. – Т. 2. – С. 105.
36. *Історія* вчень про право і державу: Хрестоматія / За ред. Г. Г. Демиденко. – [3-тє вид.]. – Х., 2005. – С. 33.
37. Там само. – С. 33.